

تیغ در کف

گیتی صفرزاده / سردبیر ماهنامه گل آقا

با مروری بر نشریات طنز و کاریکاتور منتشر شده پس از انقلاب اسلامی در می‌یابیم، در حدود سی نشریه (به غیر از بهمن ۱۳۵۷ تا شهریور ۱۳۵۸)، با زمینه کاریکاتور منتشر شدند که اغلبشان تابع شرایط به هم ریخته سیاسی و جوانانقلابی بودند. پس از وضع قوانین و مشخص شدن چارچوب‌ها و شرایط حکومتی در دهه اول انقلاب بیش از ده تا پانزده عنوان نشریه طنز به چاپ نرسید. هرچند توالی انتشار برخی از آنها حتی به یک سال هم نمی‌رسید، اما سعی کردند، به نحوی چراغ طنز مطبوعاتی را روشن نگه دارند. هیچ کدام از این نشریات نتوانستند پا را از دایره طنز اجتماعی فراتر بگذارند و در عرصه کاریکاتور، چهره‌های سیاسی کشور را به تصویر بکشند. با انتشار هفته‌نامه گل آقا در آبان ۱۳۶۹، که البته زمینه‌های آشنایی با شخصیت آن، یعنی گل آقا، از ۱۳۶۳، با طنزهای روزانه دو کلمه حرف حساب در روزنامه اطلاعات فراهم شده بود، فصل جدیدی در کاریکاتور سیاسی بعد از انقلاب گشوده شد. هرچند پیشینه سیاسی و آشنایی کیومرث صابری با اغلب رجال حکومتی در فراهم آوردن شرایط مطلوب برای انتشار هفته‌نامه گل آقا بی‌تأثیر نبود، اما مهم‌ترین نکته در این میان تصمیم و همت صابری در استفاده از این موقعیت و صرف اعتبار شخصی خود برای ایجاد شرایط مطلوب برای طنز سیاسی و فرصت به تصویر کشیدن کاریکاتور چهره‌های سیاسی نظام بود. به این ترتیب اولین شماره هفته‌نامه گل آقا با کاریکاتور دو تن از وزرای وقت در روی جلد آن منتشر شد و مورد استقبال مردم قرار گرفت. صابری بعدها در گفت‌وگویی به این مطلب اشاره می‌کند که به تداوم انتشار این نشریه بیش از چند شماره امیدی نداشته است؛ اما انتشار هفته‌نامه گل آقا به مدت دوازده سال و در پانصد و شصت و چهار شماره ادامه پیدا کرد. در طی این دوران کاریکاتور در گل آقا دارای ویژگی‌ها و تأثیراتی بود که بررسی آنها بخشی از شیوه حیات و استمرار کاریکاتور مطبوعاتی را در ایران نشان می‌دهد:

- اغراق در کشیدن چهره شخصیت‌های سیاسی نظام به شکلی صورت می‌گرفت که در جهت نمکین و شیرین کردن چهره مورد نظر باشد. هر نوع اغراق در کاریکاتورها، که با تأکید بر ویژگی‌های چهره فرد مورد نظر باعث زشت شدن چهره می‌شد، ممنوع بود و در غیر این صورت برای تصحیح و اجرای مجدد به کاریکاتوریست‌ها برگردانده می‌شد. علت اصلی این امر اعتقاد شخصی کیومرث صابری به احسن‌الخالقین بودن انسان و عدم تصویر او به زشتی بود. تأثیر نهفته در این ماجرا توجه به نگاه جاری به کاریکاتور و ایجاد علاقه و آشتی با آن بویژه در میان مسؤولان بود. کاریکاتور مطبوعاتی، به عنوان یک هنر تصویری کم‌سابقه در ایران، هنوز هم در بین بسیاری از مردم به عنوان تمسخر و ریشخند شناخته می‌شد. در چنین فضایی قصد گل آقا این بود که با شیرین کشیدن چهره‌ها و از بین بردن نگاه اولیه به سخره گرفتن خصوصیات ظاهری چهره افراد، موجبات همدلی و توجه به اصل انتقاد مطرح شده را فراهم کند. تجربه‌ای که البته نتایجی در خور هم در برداشت، فرزندان بسیاری از شخصیت‌های نظام کاریکاتور چهره پدران‌شان را به دیوار اتاق‌شان می‌زدند و بخشی از این شخصیت‌ها تقاضای کشیدن کاریکاتور چهره‌شان را به وسیله کاریکاتوریست‌های گل آقا داشتند!

- اغلب نشریات طنز در ایران شخصیتی را به عنوان نشانه و زبان سخنگویی نشریه خود برمی‌گزیدند که به نحوی در جایگاه ملت یا

شخصیتی رند و زیرک، با حضور در بخش‌های مختلف نشریه به ویژه در کاریکاتور، به عنوان کردن مسائل مختلف می‌پرداختند. چنین شخصیتی در نشریه گل آقا شاغلام بود که از درون یک تجربه ادبی، در فاصله سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۹، خلق و پرورده شده بود و به فاصله کوتاهی پس از انتشار هفته‌نامه، با اتود اولیه‌ای که بر اساس توضیحات صابری از این شخصیت به وسیله کاریکاتوریست‌ها ارائه شد، چهره‌اش پدیدار شد. شاغلام هرچند لباس سنتی قهوه‌خانه‌چی‌های ایرانی را به تن داشت، اما مانند بسیاری از اسلاف خود، در نشریات گذشته ژنده و فقیر و بیچاره نبود. لقب عوام داشت، اما رند و زیرک بود و هیچ وقت در حال التماس یا تضرع به مسؤولان دیده نشد. بلکه معمولاً در کاریکاتورها جملات اصلی و نیشدار به وسیله او بیان می‌شد. شاغلام بعدها در قلم کاریکاتوریست‌های جوان نشریه و به تناسب استفاده‌ای که قرار بود از آن شود، تفسیراتی در پوشش خود پیدا کرد. اما چهره اصلی او همواره ثابت ماند.

- سوژه‌های کاریکاتور در هفته‌نامه گل آقا در ادامه سنت نشریه توفیق از دل جلسه‌ای به نام جلسه سوژه به دست می‌آمد که هر هفته برگزار می‌شد. در این جلسه، که کاریکاتوریست‌ها و طنزنویسان به اتفاق در آن حضور داشتند، اخباری که طی یک هفته از روزنامه‌های مختلف استخراج شده بود یا مناسبت‌ها و اتفاقات پیش رو، در اختیار اعضای جلسه قرار می‌گرفت تا هر کسی سوژه مورد نظر خود را روی برگه‌های مخصوص بنویسد یا به صورت طرح خطی بکشد. در پایان، سوژه‌های گردآوری شده به وسیله جمعی که سردبیر و مدیر مسؤول از اعضای اصلی آن بودند، مورد بررسی قرار می‌گرفت و سوژه‌های تصویری جهت اجرا میان کاریکاتوریست‌ها تقسیم می‌شد. هرچند این شیوه منتقدین بسیاری هم - بویژه در میان کاریکاتوریست‌ها - داشت که این شیوه و اجرای سوژه افراد دیگر را نادرست می‌دانستند؛ اما واقعیت این است که در طی این سال‌ها هیچ شیوه عملی و کاربردی دیگری که بتواند، جوابگویی نیازها و جامعیت انتشار هفتگی یک نشریه طنز سیاسی باشد، شکل نگرفت و ایده اجرای هر سوژه به وسیله ایده‌پرداز جز در موارد معدود قابل اجرا نبود. بخصوص درباره کاریکاتورهای روی جلد نشریه که از حساسیت سیاسی ویژه‌ای برخوردار بود و نیاز به نگاهی همه‌جانبه و اطلاعات سیاسی گسترده داشت. در بسیاری از موارد سوژه تصویری برآیندی از چندین سوژه و حاصل نگاه و نظرات افراد مختلفی بود که در نهایت به کاریکاتوریست ارجاع داده می‌شد و چه بسا برای ارزیابی، نتیجه کار از کاریکاتوریست خواسته می‌شد، اتود اولیه‌ای را از سوژه ارائه دهد. که در آن مرحله هم کار دستخوش تغییراتی می‌گشت.

- کاریکاتور روی جلد معمولاً مهم‌ترین کاریکاتور یک نشریه طنز و کاریکاتور است. در هفته‌نامه گل آقا تلاش شد که این کاریکاتورها از شکل تصاویر ساده‌ای که در آن تنها دو یا چند چهره سیاسی در حال ردوبدل دیالوگ هستند، خارج شود و با اضافه کردن نشانه‌های تصویری، فضاسازی و تعبیه نکات ریز و چندمعنا در گوشه و کنار تصاویر، فرصت تأمل بصری بیشتری به مخاطب داده شود. در این زمینه توجه به فضاسازی ایرانی و کشیدن کاریکاتور افراد، به نحوی که چهره و کاراکتر ایرانی داشته باشند، مورد تأکید بود.

- بسیاری از منتقدان کاریکاتور مطبوعاتی در ایران عقیده دارند که کاریکاتور در این نشریات - بویژه در شکلی که آن را روزنامه فکاهی می‌خوانند - به موضوعات پیش پا افتاده‌ای نظیر گرانی مواد غذایی یا مشکلات حمل و نقل عمومی و نظایری از این دست

پرداخته است. هرچند وجود چنین بخشی در این نشریات، به واسطه استقبال عامه مردم و لزوم دوام و استمرار چاپ یک نشریه، توجیهاتی دارد. اما حقیقت این است که مروری بر کاریکاتورهای چاپ شده در طی دوازده سال انتشار هفته‌نامه گل آقا، تاریخی مصور از مهم‌ترین وقایع و اتفاقات سیاسی و اجتماعی بخشی از دوران نظام جمهوری اسلامی را به دست می‌دهد. همه تلاش گل آقا و همکارانش بر این بود که مهم‌ترین وقایع به نحوی در نشریه بازتاب داشته باشند. در ترسیم کاریکاتورها نام و سمت چهره‌های سیاسی در کنار کاریکاتورشان آورده می‌شد تا در گذر سال‌ها اهمیت جایگاه هر فرد به صورت حقیقی و حقوقی در کاریکاتور مورد نظر برای مخاطبان مشخص باشد. بسیاری از نوجوانان و حتا جوانان در سال‌های انتشار گل آقا از طریق کاریکاتورهای این نشریه با چهره‌های سیاسی نظام آشنا شدند و مهم‌تر از آن تصور غیر قابل انتقاد بودن مسؤولان در ذهن‌شان شکسته شد.

- برخی دیگر از منتقدان طنز مطبوعاتی در ایران به وابستگی کاریکاتور مطبوعاتی به خبر و دیالوگ خرده می‌گیرند و عقیده دارند، در چنین حالتی هنر کاریکاتوریست در حد یک تصویرگر دیده می‌شود. جدا از این که این نظر جای بررسی از منظر جامعه‌شناسی دارد تا میزان علاقه و ارتباط مردم با این نوع کاریکاتور سنجیده و تحلیل شود (نه تنها در ایران، که به خاطر قدمت سنت شفاهی و مقدم بودن ادبیات بر تصویر بر همین منوال است، بلکه در اغلب نقاط جهان. کاریکاتور مطبوعاتی با همین شکل و فرم شناخته می‌شود). در هر حال، توجه به این مسئله باعث شد، در ۱۳۷۵، گل آقا با تغییراتی در قطع و محتوای نشریه، ماهنامه گل آقا را به شکل یک نشریه تخصصی، در زمینه طنز و کاریکاتور، منتشر کند و در آن فرصتی برای معرفی و چاپ اشکال دیگر کاریکاتور، به ویژه آثار بدون شرح، فراهم آورد. هرچند به دلایل مختلف ماهنامه گل آقا نتوانست این روند را تا انتشار آخرین شماره آن در اسفند ۱۳۸۶، حفظ کند، اما در سال‌های پایانی انتشار هفته‌نامه گل آقا اضافه شدن ستونی تحت عنوان نگاه آزاد این فرصت را برای خلق و چاپ چنین آثاری برای کاریکاتوریست‌ها ایجاد کرد.

- در زمانی که گل آقا شروع به انتشار کرد، تعداد کاریکاتوریست‌های ایرانی به اندازه امروز نبود (بر طبق فهرست منتشر شده در سال دوم نشریه ماهنامه تصویر تعداد کاریکاتوریست‌های ایرانی در حدود سیصد و پنجاه نفر بوده است). همچنین کلاس‌های آموزش کاریکاتور به شکل امروزی وجود نداشت. در گل آقا، که شالوده اصلی هیأت تحریریه و تصویریه آن در آغاز از بازماندگان نشریه توفیق بود، حضور جوانان جدی گرفته شد و فرصت کسب تجربه برای این افراد و حتا کشیدن کاریکاتور روی جلد نشریه فراهم گشت. در همین دوران، انتشار نشریه طنز و کاریکاتور و کیهان کاریکاتور فرصتی فراهم آورد تا بخش زیادی از جوانان علاقه‌مند به کاریکاتور وارد این وادی شوند که این روند با ماجرای دوم خرداد و اختصاص ستون‌های ثابت به کاریکاتور در روزنامه‌ها نتایج خود را نشان داد.

انتشار هفته‌نامه گل آقا فرصتی برای حیات مجدد طنز مطبوعاتی در ایران بود. این فرصت به آسانی به دست نیامد و نشر آن براحتی ادامه نیافت. نگاهی تیزهوشانه و رندانه، آن هم با پیچیدگی‌های نظام سیاسی و اعتقادات شرعی و خصوصیات عرفی مردم ایران، توانست طی طریق را میسر و ممکن کند. ادامه انتشار نشریات گل آقا - پس از فوت کیومرث صابری و انتشار بیست‌شماره از دوره جدید هفته‌نامه گل آقا در سال جدید - در راستای درک ضرورت نقد صاحبان قدرت برای اصلاح جامعه بود. توجه به این نکته، که طنز و کاریکاتور سیاسی حق مردم جامعه برای بیان کاستی‌هاست، از چنان حساسیت و پیچیدگی برخوردار است که قطع آن ممکن است، باعث ایجاد فراموشی بین مسؤولان جامعه نسبت به وجود این حق گردد. این تیغ دوسر تیزی است که همه ما را تهدید می‌کند.